

Et varslet folkemord?

Dekning av Holocaust i norsk og svensk presse

A Notified Genocide?

The Coverage of Holocaust in the Norwegian and Swedish Press

Rune Ottosen

Professor emeritus, Institutt for journalistikk og mediefag, OsloMet – storbyuniversitetet
rune.ottosen@oslomet.no

SAMMENDRAG

Denne artikkelen analyserer svensk og norsk presses dekning av deportasjonen av norske jøder med tropeskipet Donau i november 1942. En hovedtese er at det fantes en antisemittisk forhistorie i norsk presse som bidro til Holocaust i Norge. Artikkelen sammenligner arbeidsvilkårene i det okkuperte Norge og nøytrale Sverige. Norsk presse var under tysk kontroll, og svensk presse var i mindre grad direkte kontrollert, men preget av selvsensur. I Norge kunne de illegale avisene usensurert fortelle om Holocaust, men disse hadde begrenset utbredelse. Den viktigste grunnen til at svensk offentlighet var bedre informert om Holocaust enn den norske befolkningen var nyhetsdekningen til Tidningarnas telegrambyrå (TT). TTs Oslo-korrespondent var Bengt Jerneck. I sann tid rapporterte han om folkemordet mens det skjedde. Artikkelen sannsynliggjør at dette bidro til å endre opinionen i Sverige.

Nøkkelord

andre verdenskrig, Holocaust, pressekontroll, sensur, selvsensur

ABSTRACT

This article compares the coverage of the Holocaust in Norwegian and Swedish press during the Second World War. A main hypothesis is that Norwegian press had an antisemitic past that made the prosecution of Jews during the Second World War possible. While the Norwegian press was subject to control by the German occupying forces, the Swedish press was controlled by the Swedish authorities and Swedish journalists were under pressure to protect Swedish neutrality. The working conditions made a difference when it came to the ability to report on the Holocaust. In Norway the illegal press could report on the deportation of Norwegian Jews while the Swedish press, through the Oslo correspondent Bengt Jerneck, was able to inform the Swedish people about the dramatic events while they were taking place. This helped to change public opinion in Sweden.

Key words

Second world war, Holocaust, press control, censorship, self-censorship

INNLEDNING¹

Hovedhensikten med denne artikkelen er å vise på hvilken måte norsk og svensk presse i sann tid dekket utsendelsen og senere tilintetgjørelsen av en stor del av den jødiske befolkningen i Norge i november 1942. Ved gjennomgang av originalkilder som Fritt Folk, NS-kontrollerte aviser og illegale aviser samt relevante sekundærkilder, ønsker jeg å belyse hva avislesere i Norge og Sverige fikk vite om utsendelsen av jøder fra Norge. Jeg drøfter også hvilken rolle de ulike arbeidsvilkårene i den tysk-kontrollerte norske presse og den selvensurerte svenske presse spilte for forskjellene i hva avisene i de to landene kunne skrive om Holocaust. Endelig belyser jeg hvor relevant den historiske tradisjonen med antisemittisme i Norge var for viljen til å belyse jødeutryddelsen. Jeg har tidligere publisert en pressehistorisk artikkel om dekningen av unntakstilstanden i Trøndelag i norsk kontrollert presse og illegale aviser i oktober 1942 (Ottosen, 2016). Siden denne hendelsen viste seg være en viktig opptakt til Holocaust i Norge, er primærkildene for den artikkelen (tyskkontrollerte aviser og illegale aviser) gjennomgått på nytt i lys av denne artikkelens problemstilling som er: Hvilken sammenheng er det mellom pressekontroll i Norge og Sverige og publikums tilgang til informasjon om Holocaust i de to landene? Ellers er den viktigste metoden i denne artikkelen en eksplorerende gjennomgang av sekundærlitteratur med den hensikt å belyse artikkelens forskningsspørsmål.

UTSENDELSEN AV JØDER

Det tyske lasteskipet Donau lå ved kai i Oslo 26. november 1942 for å frakte ut norske jøder. 532 jøder ble stuert sammen og sendt ut på det som skulle vise seg å være den siste reisen. 302 menn, 188 kvinner og 42 barn ble sendt til Auschwitz. Mange ble sendt rett i gasskamrene. Bare ni menn overlevde krigen. I utgangspunktet skulle Donau ha fraktet enda flere jøder denne dagen, men flere transporter med arresterte jøder fra andre deler av landet rakk ikke frem i tide (Bruland, 2017).

Dette var den mest dramatiske hendelse i norske jøders historie og en viktig del av krigshistorien. Svenske og norske journalister hadde svært ulike arbeidsvilkår under andre verdenskrig. Bengt Jerneck var lenge den eneste svenske journalisten på jobb i det okkuperte Norge. I januar 1943 fikk han selskap av Dag Sandstrøm fra Skandinavisk telegramberau (STB) (Jerneck, 1943, s. 64). Men under det norske Holocaust var han eneste svenske korrespondent på plass i Oslo. Han skriver i sin bok *Folket uten frykt. Norge 1942-43*: «Men på ett bestemt punkt viste okkupasjonsmakten igjen sin grusomhet i handling. Mens jeg ennå var i Sverige, var det satt i gang en omfattende arrestasjon av jøder. Kvinner samt barn under femten år var imidlertid fremdeles på fri fot, foruten en hel del mannlige jøder som politiet ikke hadde klart å få tak i. De fleste av dem hadde gått «i dekning», som man sier i Norge» (Jerneck, 1943, s. 28–29). Denne boken kom ut i Sverige i våren 1943 og ble publisert mens krigen og jødeforfølgelsene pågikk. Jerneck ble utvist etter 13 måneder i Oslo. Jerneck er som journalist enestående siden han dokumen-

1. Denne artikkelen ble først presentert på historieseksjonen ved Norsk medieforskerlags årskonferanse i Bodø i oktober 2018. Takk til Leif Ove Larsen, Bjørn Westlie og andre medlemmer av gruppa for konstruktive innspill. Takk også til to anonyme fagfeller i Norsk medietidsskrift for verdifulle innspill.

terte Holocaust mens folkemordet pågikk. Etter dette var det vanskelig med troverdighet å si at vi ikke visste.

Det må mer forskning til før vi kan si i hvor stor grad svenske aviser fulgte opp Jernecks varsling. Vi har eksempler på at nyhetene ble trykt umiddelbart i svensk presse. Den svenske journalisten og forfatteren Anders Johansson har dokumentert at *Dagens Nyheter* allerede dagen etter Donaus avgang (27. november) hadde et oppslag på forsiden, basert på Jernecks TT-telegram med tittelen: «1000 norske judar föres til Polen» (Johansson 2017). Selv om tallet var noe overdrevet, er det ikke tvil om at svensker ble informert i sann tid om det pågående folkemordet mot norske jøder.

For norske medier var det umulig å publisere en slik nyhet. Avisene var underlagt sterk kontroll fra okkupantmakten. Men norske illegale aviser var et pustehull. Under krigen kom det ut rundt 300 illegale aviser. Den NS-kontrollerte pressen hadde liten troverdighet, og illegale aviser ble alternative nyhetskanaler. London-nytt og andre aviser hadde som hovedfunksjon å viderefremme nyheter fra BBC. Dette var spesielt viktig etter at over en halv million private radioer ble samlet inn høsten 1941. Etter det var det bare NS-medlemmer som fikk ha privat radio (Hjeltnes 2015). Kvaliteten og utgivelsesfrekvens på de illegale avisene varierte med hele spekteret fra håndskrevne papirflak til mer profesjonelle publikasjoner laget av typografer. Okkupantmakten slo hardt ned på den alternative informasjonskanalen, og rundt 100 personer ble henrettet for å gi ut eller distribuere illegale aviser (Luihn, 1999; Ottosen, 2010). Illegale aviser fantes altså som et pustehull, også med informasjon om Holocaust. Her kunne nyheten spres, dog til et begrenset publikum som (ofte tilfeldig) fikk tilgang til de få avisene som var i omløp. NKPs illegale avis *Friheten* var antagelig den illegale avisen med mest detaljer om utsendelser av jøder, rett etter at det hadde funnet sted. *Friheten* ble laget av typografer og hadde mer profesjonelt oppsett og typografi enn de andre illegale avisene. I nr. 39 for 1942 skrev *Friheten*: «Natt til 26.november herjet tysk og «norsk» Gestapo gjennom byen etter nye ulykkelige jøder, etter at de fleste mannlige jøder over 15 år hadde blitt arrestert og satt i konsentrasjonsleir tidligere.» *Friheten* har en lang detaljert reportasje som må være bygd på øyenvitneskildringer eller andre første-håndskilder.

LITTERATUR

Med en formelt friere stilling burde svenske medier ha bedre vilkår for å skrive om Holocaust, men det fantes restriksjoner også for svenske medier. I tillegg var selvsensur og unnskyldighet overfor Nazi-Tyskland et utbredt problem blant svenske journalister (Ruth, 2001).

Både svensk og norsk pressehistorie er dokumentert i to firebindsverk publisert i henholdsvis 2001 og 2010. Denne artikkelen vil dra vekslers på det som står om andre verdenskrig i de respektive verkene. Ingjerd Veiden Brakstads masteroppgave samt dekning av Holocaust i norsk presse og illegale aviser har også vært viktige kilder. En annen sentral kilde er Bjarte Brulands verk *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse*, som også lå til grunn for hans doktoravhandling. Dette er hovedverket som bidrar til forståelsen av pressens rolle under Holocaust i Norge. I Brulands bok får vi også ny kunnskap om de illegale avisenes rolle for å formidle kunnskap om folkemord og krigsforbrytelser.

Bjarte Bruland uttrykker sin beundring for Bengt Jerneck. Gjennom sin korrespondentgjerning skrev Jerneck, under vanskelige forhold, om utsendelsen av norske jøder. Jerneck prøvde i en presset situasjon å komme til bunns i hvem som hadde ansvaret. Bruland skriver at Jerneck «kom svært nær sannheten» (Bruland, 2017, s. 371). Oskar Mendelsohns tobinds verk om norske jøders historie, skrevet på oppdrag av Det mosaiske trossamfunn, er også en sentral kilde (Mendehlson, 1992). Også Kristian Ottosens bok *I slik en natt* er en viktig kilde i dokumentasjonen av Holocaust i Norge. Av nyere litteratur er Marte Michelets bok *Hva viste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet* en sentral kilde om den antisemittiske forhistorien til Holocaust i Norge.

MARTE MICHELETS BOK

Marte Michelets bok *Hva visste hjemmefronten?* kom ut samtidig som jeg skrev på denne artikkelen. Utgivelsen har gitt en ny dimensjon til debatten fordi hun langt på vei viser at sentrale aktører som den norske eksilregjeringen og deres allierte i hjemmefronten i Norge hadde kjennskap til planene om masseutsendelsen av jøder, men unnlot å varsle. Hun hevder også at det ikke ble satt i verk mottiltak som kunne reddet flere jøder. Michelet er kritisk til forskningsmiljøet rundt Norsk Hjemmefrontmuseum, som ifølge henne har bidratt til å fortie snarere enn opplyse om hva sentrale aktører i norsk motstandsbevegelse visste om de planlagte forbrytelsene mot de norske jødene (Michelet, 2018, s. 336–343). Hennes bok har fått mye oppmerksomhet til å være en fagbok. Et eget bilag utgitt av Aftenposten (19.12.2018) har samlet alle bidrag i debatten. Det er kommet mange gode anmeldelser av boken, men Marte Michelet har også fått harde motangrep fra historikere som hun kritiserer i boken (Moland, 2018; Tangestuen, 2018). Kritikerne innvender blant annet at Michelet i for stor grad ser på krigen i etterpåklokskapens lys, at hun overvurderer hjemmefrontens styrke og kapasitet til å gjøre noe med de planlagte aksjonene og at hun tolker kildene feil og bruker sitater på en misvisende måte (Bruland, 2018a).

I min sammenheng er Marte Michelets bok interessant fordi den støtter opp under en hovedtese i denne artikkelen: Dekningen av Holocaust i norsk og svensk presse må delvis sees i lys av en tradisjon der jødene ble sett på som «de andre», noe fremmed, mindreverdig som ikke hørte hjemme i Norge. Disse holdningene hadde røtter i klassiske antisemittiske stereotypier. Michelet kommer med sterke beskyldninger mot ledende skikkelser i hjemmefrontens ledelse som visste om norsk Holocaust i forkant av hendelsene. De var informert av tyske dobbeltagenter om planene for systematisk utryddelse av jødene, men unnlot å varsle, slå alarm på en mer effektiv måte som kunne reddet flere norske jøder. Hun hevder også at norske krigshistorikere, bl.a. Ragnar Ulstein, gjennom intervjuer med ledende motstandsmenn som Gunnar Sønsteby, ble klar over at enkelte ledere i hjemmefronten hadde fått høre om den kommende utsendelsen av jødene, men forholdt seg passive. Marte Michelet reiser en nødvendig debatt, men boken har svakheter som kilde. Etter mitt syn burde Ulstein som fortsatt lever og utsettes for hard kritikk, fått lese manus og gitt anledning til samtidig imøtegåelse. Michelets bok har også en ensidig polemisk stil og har en selektiv bruk av sitater og eksempler som skjemmer boken. Bjarte Bruland, som selv får kritikk av Michelet, gir boken både ros og ris i en anmeldelse i *Dag og Tid* (Bruland, 2018a). Han skriver i et etterfølgende innlegg i *Dag og Tid* at hun i for stor grad lar sin moralske

indignasjon få føring på teksten og at hun overdramatiserer på enkelte punkter. Han mener videre at hun er selektiv i kildebruken for å sin versjon av historien til å gå opp. Det er en kritikk jeg kan slutte meg til (Bruland, 2018b). Jeg vil komme tilbake til Michelets bruk av selektive kilder i gjennomgangen av de norske illegale avisenes dekning av Holocaust.

DEN TYSKE KONTROLLSYSTEMET I NORGE

Da Tyskland okkuperte Norge 9. april 1940, ble pressefriheten avskaffet med et slag og norske journalister og redaktører måtte forholde seg til en ny virkelighet under kontroll, sensur, arrestasjoner og i verste fall dødsstraff. Etter at okkupasjonen var et faktum, hadde vanlige norske aviser tre mulige utviklingsløp: bli nazifisert, bli sensurert eller bli stoppet (se mer om dette i bind 2 av *Norsk presses historie 1660–2010*). Okkupasjonen ble også en blomstringstid for NS' egne propagandaaviser, og motstandsbevegelsens illegale aviser dukket opp som alternative informasjonskanaler. Sentrale institusjoner som NRK og NTB skulle komme til å spille en sentral rolle i okkupantmaktens maktutøvelse.

Den daglige utøvende kontrollen skulle skje ved hjelp av nordmenn som formelt var organisert i NS-administrasjonen. «Reichskommissariat für die besetzten norwegischen Gebiete» var tyskernes utøvende maktorgan med Josef Terboven som øverste sjef. Terboven forlangte to rapporter daglig fra Presseabteilung med utdrag av Oslo-avisene. I tillegg fikk han jevnlig rapporter fra Befehlshaber i Sicherheitspolizei fra distriktene. På bakgrunn av rapportene iverksatte Terboven personlig passende sanksjoner mot de «ulydige». De rangerte fra advarsel, påtale, bøter, frihetsberøvelse – til forbud mot utgivelser av avisen (Foss, 1990, s. 25). Presseabteilung, som var en underavdeling av Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda, var underlagt Reichskommissariatet med Hans Moser som leder.

Den svenske Korrespondenten i Tidningarnas Telegrambyrå (TT), Benkt Jerneck, beskriver sitt første møte med Hans Moser, sjefen for Pressabteilung høsten 1942. Moser doserte om hvordan han syntes Jerneck, som nettopp hadde kommet til Oslo, burde drive sin journalistiske virksomhet. Moser var tilfreds med forgjengeren Wallin og håpet på et like konstruktivt samarbeide. Han bedyret at han ikke skulle utsettes for forhåndssensur, men til gjengjeld krevde han lojalitet overfor okupasjonsmaktens interesser (Jerneck, 1945, s. 59). Mangel på sensur er forklaringene på at Jerneck uhindret kunne sende en melding om Donaus utskipping av jøder 26. november. Jerneck skriver at Moser og Presseabteilung behandlet de norske avisenes artikler strengere enn hans eget telegramstoff som skulle sendes ut av landet (Jerneck, 1943, s. 212–214). Senere møter mellom Jerneck og Moser ble ikke like gemyttelige. Moser fikk nok etter at han blant annet publiserte referat fra en rettssak der fem motstandsfolk ble dømt til døden i en tysk politidomstol etter sabotasje og likvideringer. Moser ble rasende da han oppdaget at den farseaktige rettssaken ble referert i TT. Det var etter dette Jerneck ble utvist (Verpe, 1992).

Pressebildet endret seg dramatisk under krigen. Mange aviser ble stanset, andre ble gjennom nyordningen underlagt NS ved å fjerne redaktører og sette inn NS-folk, ofte med begrenset presseerfaring. NS hadde i tillegg sin egen Avdeling for presse og kringkasting som fungerte som partiets pressekontor med sin egen «Norsk Artikkeltjeneste» som distribuerte gratis artikkelstoff til landets aviser. Ved Quislings lov av 26. februar 1942 om utgivelsen av trykt skrift, fikk Pressedirektoratet myndighet til å stanse utgivelsen av avi-

ser og ukeblad. Norsk Artikkeltjeneste var sterkt preget av antisemittisk retorikk (Westlie, 2018).

Det var også forsøk på å kontrollere og nazifisere presseorganisasjonene. Arnt Rishovd ble satt inn som kommissarisk leder av Norsk Presseforbund. I tillegg opprettet NS Norsk Pressesamband som gjennom lovendringen ble den eneste lovlige journalistorganisasjon med obligatorisk medlemskap. Vedtektene i sambandet skulle sikre en etnisk rensing av journalistyrket ved at alle som ikke hadde «arisk avstamning», ble nektet medlemskap (Westlie, 2012, s. 99–100). Som Bjarte Bruland viser i boken *Holocaust i Norge*, ble tilsvarende forsøk på å rense jøder ut av andre yrker gjennomført etter at norske jøder ble systematisk registrert våren 1942 (Bruland, 2017, s. 16–17) Norsk Pressesamband ble ingen suksess, og tvangsmessige kollektiv organisering mislyktes. NS måtte i stillhet endre loven som krevde medlemskap for å praktisere yrket i begynnelsen av 1945 (Ottosen, 2010).

Men NS klarte å gjennomføre sin propaganda for jødehat i de presseorganene de selv kontrollerte. Dette gjaldt *Fritt Folk* og mange andre nazistiske publikasjoner som f.eks. *Germaneren*, for ikke å snakke om *Ragnarock* som hadde en klar antisemittisk profil. Bjørn Westlie dokumenterer i sin bok *Hitlers norske budbringere* at journalistene som dekket de norske frontkjempernes innsats på østfronten i tyskernes tjeneste, rendyrket sin antisemittiske journalistikk, mens soldatkameratene massakrerte jøder (Westlie, 2012, s. 108).

SVENSK RAPPORTERING OG PRESSEKONTROLL

For å forstå svensk presses rolle under andre verdenskrig er det viktig å forstå de økonomiske og politiske båndene mellom Tyskland og Sverige. Når det gjelder prioriteringer som ble gjort på svensk side, er det viktig å forstå helt fra starten av at Nazi-Tyskland fikk et kvelertak på Sverige gjennom den norske okkupasjonen. Skulle Sverige beholde en formell nøytralitet, måtte de forbli lydige handelspartner som gjorde sitt ytterste for å unngå å bli dratt med i krigen. Svensk jernmalm var sentral for tysk maskin- og våpenindustri, og begge parter hadde betydelige økonomiske og strategiske interesser i dette. Pressens redsel for å provosere Tyskland må sees i lys av dette.

Den svenske Tryckfrihetsförordningen ga den svenske regjering myndighet ved Statens Informasjonsstyrelse til å inndra skrift som ikke nødvendigvis stred mot svensk lov, men som likevel etter myndighetenes øyne var egnet til å skape «missförstånd med utländsk makt» (Aas, 1980, s. 24). Fram til slaget ved Stalingrad ble denne forordning brukt til å stanse den kommunistiske presse, men slo også ned på «fornærmelser» mot den tyske stat i den øvrige presse (ibid., s. 25).

Ett av de mest alvorlige inngrep mot svensk presse kom 12. mars 1942 da 14 aviser ble stanset etter å ha trykket en rapport om Gestapos bruk av tortur mot politiske fanger i Norge. Rapporten var basert på forhør av norske flyktninger etter at de ankom flyktningemottaket i Kjesäter. 17 svenske redaktører hadde blitt enige om å publisere samtidig fordi de fryktet sensur. Ingen av de store hovedstadsavisene var med på aksjonen (Skjeseth, 2018, s. 159). Den delvis selvsensurerte og kontrollerte svenske pressen hadde som jeg viste innledningsvis, slingringsmonn nok til å referere en så viktig hendelse, og for tyskerne en så kompromitterende sak som Donaus uttransportering av norske jøder.

DEN VANSKELIGE BALANSEGANGEN

Alle er enige om at en hovedhensikt med sensuren var å forsvare svensk nøytralitetspolitikk. Hvis vi skal bedømme det svenske pressehistorikere skriver, var sensuren mer omfattende i Sveriges radio enn i avisene. Det var også sterke motsetninger svenske aviser imellom. Forholdene for svensk og norsk presse under krigen har tidligere blitt diskutert i en nordisk kontekst i et spesialnummer av *Norsk pressehistorisk tidsskrift* i 2010 av pressehistorikeren Lars-Åke Engblom. Han stiller det retoriske spørsmålet: «Var de svenske tidningarna överdrivet försiktiga mot nazi-Tyskland eller ej?». Engblom svarer tvetydig: «Denna frågan har debatteras ändå sedan krigsåren. Något entydigt svar har knappast givits i den svenske pressforskningen» (Engblom, 2010, s. 31). Engblom gir gode eksempler på bredden i det svenske pressebilde under krigen. Göran Elgemyr er en annen medieforsker som har sett på Sveriges radio under krigen. Han er mer krass i sin kritikk av svenske myndigheters sensur og skriver blant annet: «Svensk press och radio iakttog stor försiktighet under okkupasjonen av grannländarna. I synnerhet var nyhetsmeddelande om Norge känsligt materiale och blev sensurert av UDs pressbyrå». Ett av hans kron eksempler på inngrep i ordinær nyhetsformidling var at nyheten om at den tyske okkupasjonen av Norge og Danmark ble holdt tilbake til 12. april, da det ble bekjentgjort gjennom en tale i radioen av statsminister Per Albin Hansson (Elgemyr, 2010, s. 37). Det ble planlagt en redegjørelse om okkupasjonen i Sveriges radio med den norske sendemannen til Stockholm, Stortingspresident C. J. Hambro, om den tyske okkupasjonen. Det ble i stedet spilt inn på bånd og fraktet til London og kringkastet av BBC (Skjeseth, 2018, s. 34).

På et mer generelt plan omtalte den svenske pressehistorien de mange protyske og til dels nazivennlige publikasjoner, men også en viktig gruppe anti-nazister med Torgny Segersted og hans *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* i spissen. Segersteds linje var å forsvare svensk nøytralitetspolitikk på et humanistisk grunnlag, noe som også innebar konkret kritikk av forholdene i norske fengsler. Dette resulterte i beslag av avisen ved åtte anledninger etter beslutning fra det svenske tryckfrihetsombudet. Segersted døde 31. mars 1945 og fikk aldri oppleve nazismens nederlag. På den sosialdemokratiske siden var det spesielt *Norrländsk Social-Demokraten* og *Smålands Folkeblad* som skrev om den tyske okkupantmaktens overgrep i Norge, noe som medførte massebeslag av avisene i mars 1942.

Det fantes også erklærte antifascistiske tidsskrifter. Den syndikalistiske og sosialistiske bevegelsen sitt tidsskrift *Trots Allt* kom ut fra 1939 med en klar anti-nazistisk profil. Redaktør Nerman ble dømt til tre måneders fengsel for å ha hånet Hitler i en artikkel i 1939. En ny tiltale i april 1940 endte med frifinnelse, men med automatisk beslag av avisen da tiltale ble reist. Ett av Ture Nermans store øyeblikk var da han sammen med to andre pressefolk, Knut Petersson og J. A. Selander, ble invitert til Oslo av Hjemmefrontens ledelse etter frigjøring som takk for hjelpen (ibid., s. 345).

Flere aviser hadde protyske standpunkter som gjennomsyret analysen av krigsforløpet under andre verdenskrig. *Östgöta Correspondenten* kan stå som eksempel. Under hele 1930-tallet hadde avisen en protysk utenriksdekning og støttet blant annet «anschluss», innlemmelsen av Østerrike i Tyskland. Skylden for okkupasjonen av Danmark og Norge ble lagt på England og Frankrike. Men som svensk presses historie skriver: «judefølgjelser och våldsmetoder mot oliktankande tilhörde drag i nazismen som Östgöta Correspondenten vände seg emot» (ibid., s. 361). Men det kom ikke fram av denne historien om utsen-

delse av jødene i november 1942 ble omtalt. Avisen ble en opplagsvinner under krigen og økte sitt opplag med 200 prosent. I 1945 hadde avisen en stilling som neststørste dagsavis utenfor storbyene.

HOLOCAUST OG NORSK PRESSE

Opptakten til Holocaust i Norge ble synlig i forbindelse med unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942. Unntakstilstanden var svar på sabotasjeaksjoner ledet av britiske agenter i distriktet, og rammet blant annet kraftverket i Glomfjord. En sabotasjegruppe ble overrumplet av en tysk patrulje, og to mann ble skutt og syv tatt til fange. Disse ble noe senere «skutt under fluktforsøk» (Ottosen, 2016).

Josef Terboven sammenkalte til et møte på torget i Trondheim om ettermiddagen 6. oktober. Det er i ettertid klart at unntakstilstanden i Trøndelag var en del av en planlagt aksjon mot norske jøder (Bruland, 2017). En storstilt aksjon ble satt i gang der norsk og tysk politi ble assistert av soldater fra Wehrmacht. I alt kontrollerte de 12 857 personer og 3372 kjøretøyer de seks dagene unntakstilstanden varte. 1434 hus ble gjennom søkt, og et hundretalls personer ble arrestert. Ti personer ble plukket for å «sone» for sabotasjeaksjoner. De ble fraktet til Falstad leir der de ble henrettet ved standrett. Det hører med til bildet at parallelt med arrestasjonen av folk mistenkt for å ha tilknytning til sabotasje, skjedde arrestasjoner av mannlige jøder over hele landet. Terboven var personlig på plass i Trondheim og satte sabotasjen i sammenheng med «verdens-jødedommen». Okkupanten slo to fluer i ett smekk og benyttet anledningen til å arrestere alle mannlige jøder (Ottosen, 2016). De NS-kontrollerte avisene benyttet anledningen til å bygge opp under jødehat ved å koble sabotasjen til en jødisk konspirasjon, enda det var britiske kommandosoldater som stod bak. Adresseavisen hadde alt dagen etter (7. oktober) hovedoppslag der Terbovens utfall mot jødene og «emmigrantklikken» under den formanende tittelen «Reichskommissar Terboven klargjør situasjonen». Fellesavisen *Nord-Trøndelag og Inntrøndelag* hadde en leder som i retorikk var identisk med uttalelsene til Terboven og de lokale NS-lederne:

Disse norske emigranter som betales av verdensjødedommen har altså ikke nøydet seg med å utlevere sitt fedreland og sitt eget folk til hungersnøden gjennom blokadeforsøket, men har til denne metoden føyet et nytt middel, det mest forkastelige av alle kampmidler, sabotasjen (Nord-Trøndelag og Inntrøndelagen 10. oktober 1942).

Sentrale norske NS-ere uttalte seg i dagene før de første arrestasjonene av jøder på en måte som kan tolkes som et forvarsel om det som skulle komme. Avisreferatene fra antisemittiske taler kan også leses som en legitimering av propaganda for Holocaust. Partiminister og senere kulturminister for NS, Rolf Jørgen Fuglesang, kom med sterke antisemittiske utfall i en tale i Porsgrunn 25. oktober 1942. Dette var dagen før de første 15 norske jøder ble arrestert. Her sa han blant annet følgende som ble gjengitt i lokalavisen *Gremar* 26. oktober 1942: «Det som skjer i dag er sluttkampen mellom den hvite mann og jøden. Vi tilhører den nordiske folkeætt. Jødedommen er en dødelig fare for oss». Porsgrunn Dagblad hadde et helsides referat under overskriften: «Jødedommen er en dødelig fare. Diskusjonens tid er forbi», med undertittel: «Et stevne som ble svært vellykket» (sitert fra Simonsen 2017).

Som Bjarte Bruland viser, var det ikke en logisk sammenheng mellom det erklærte formålet med aksjonen, nemlig jakten på sabotører, og forfølgelse av jøder som ikke hadde noe med sabotasjen å gjøre. Men for nazister var det en logikk i dette, da jødene per definisjon var roten til alt ondt. Dette ble derfor en gylden anledning til et voldsomt anslag mot jøder (Bruland, 2017, s. 18–19). I *Fritt Folks* leder (6. oktober) heter det: «Så langt fra å verdsette denne enestående edelmodighet, har villedede personer under fremmed påvirkning gang på gang gått til handlinger som er fiendtlighet så vel overfor tyske som norske interesser.» Her roses altså okkupantmaktens tålmodighet og tilbakeholdenhet, men et sted går grensen. Lederskribenten identifiserer seg tydeligvis helt og fullt med okkupantmakten både ved at konklusjonen sammenfaller med okkupantmaktens begrunnelse for unntakstilstanden og gjennom de retoriske virkemidlene i omtale av opposisjonen.

De brutale henrettelsene i kjølvannet av arrestasjonene er i *Fritt Folks* øyne egentlig en forståelig reaksjon fra den vanligvis generøse okkupant. Men allerede i januar 1942 ble fire jøder arrestert og skutt. Uten bevis ble de beskyldt for å ha deltatt i arbeide med illegale aviser, noe som ble straffet med døden. De døde var David Wolfsohn, Wulf og David Isaksen og Abel Lazar Bernstein. De ble alle skutt 7. mars 1942, og melding om dette ble samme dag sendt ut via NTB. *Fritt Folk* feiret henrettelsen med antisemittisk retorikk. Her heter det at dommene «vil av den ansvarsbevisste delen av befolkningen bli betraktet som en rettferdig og nødvendig reaksjon på det samfunnsfiendtlige muldvarparbeid som drives fra de kretser hvor de dømte hører hjemme. Med løgn og falske nyheter forsøker de å forgifte den norske folkesjel» (sitert fra Bruland, 2017, s. 135). Begrepet «falske nyheter» ble altså brukt av andre før Donald Trump. Propagandaen koblet henrettelsen av jødene til den kommunistiske motstandsbevegelsen. Den jødisk-bolsejvikiske konspirasjon var lansert og skapte frykt og usikkerhet i og utenfor det jødiske miljøet. Det var et forvarsel om hva som ventet dem.

Jeg har gått gjennom de illegale avisene *I krigstid* og *Norske nyheter* som kom ut i Trøndelag i forbindelse med unntakstilstanden. Her blir aksjonene mot jødene ikke omtalt. Men Bjarte Bruland skriver i *Holocaust i Norge* at andre illegale aviser i mange tilfelle spredte kunnskap om jødeforfølgelsene som ble hemmeligholdt i den kontrollerte pressen. Alt høsten 1941 kunne den illegale avisen *Fridom* melde at jøder i Tyskland ble sendt «østover». Det het at av 65 000 jøder i Berlin ble 55 000 sendt av sted og at de bare «får ta med seg håndbagasje». Men Bruland skriver samtidig: I den «illegale norske pressen ble det heller ikke gjort noen systematisk oppdatering når det gjaldt tiltak mot jøder rundt om i Europa» (sitert fra Bruland 2017, s. 154). Men samlet sett var illegale aviser en uvurderlig kilde til dokumentasjon av jødeforfølgelse. Et annet eksempel er fra den illegale Skien-avisen *Nyhetene*, som ble drevet av Kjell Staal Eggen og noen få venner. 16. desember 1942 meldte avisen at jøder fra alle okkuperte land sendes til Polen, og at Himmler har lovet total utryddelse innen utgangen av året.

Videre står det: «Massehenrettelsene av jøder i Polen går etter en oppsatt plan, og de frykteligste metoder benyttes. I Bjalostock ble 1500 jøder stuert sammen i en synagoge og brent. Mange andre mere utspekulerte metoder benyttes også. Et sted er et stort elektrisk jernhus blitt oppført og innrettet som rettersted. Ofrene må ta av seg alle klær før de beordres inn i bygningen. Når den er stuert full, blir en kraftig strøm sluttet og de stakkars offer dør øyeblikkelig. Tusenvis av jøder, både voksne og barn er skutt.» (sitert fra Eggen 2018). Den kontrollerte presse kunne i noen tilfelle skrive om deportasjoner av jøder fordi den

tyske okkupantmakten ønsket det spredd (muligens for å avskrekke). Massedrap var derimot ikke noe tema i den kontrollerte pressen.

Marte Michelet viser i sin bok *Hva visste hjemmefronten* at *Bulletinen*, som var den viktigste illegale avisen for den sentrale hjemmefrontledelsen, med tette bånd til eksilregjeringen i London, nesten ikke skrev om forfølgelsen av jødene. Allerede i juni 1942 var det kjent at tyskerne hadde startet masseutryddelse av jøder. Dette var offentliggjort gjennom den såkalte Bundt-rapporten, produsert av polakker som hadde samlet dokumentasjon og smuglet den til London. Rapporten ble omtalt i britiske aviser og kjent for den norske eksilregjeringen som ikke slo alarm. Michelet er særlig kritisk til Arne Ordning, som hadde en nøkkelrolle i redigering av nyhetene fra BBC til det norske folk. Ordning, som i sine dagboksnotater også viser antisemittiske holdninger, lagde ikke nyhetsoppslag som kunne alarmert norske jøder om hva som kunne vente dem. Men Michelet viser ikke til de mange andre eksempler fra andre illegale aviser som skrev om jødeforfølgelsen.

OMTALE AV HOLOCAUST I ILLEGALE AVISER

Den viktigste kilden til illegale avisers omtale av Holocaust er Ingjerd Veiden Brakstads masteroppgave i historie. Brakstad har systematisk gjennomgått de illegale avisene *London-nytt*, *Håndslag* og *Friheten*. Brakstads konklusjon etter å ha analysert dekningen fra de første rapportene kom i juni 1942 frem til jødene ble sendt ut med Donau i 26. november 1942, er:

Jeg har i dette kapitlet vist at den illegale pressen var oppmerksom på jødeforfølgelsene, både i Europa og i Norge. De særjødiske erfaringene ble i stor grad formidlet, og jødeforfølgelsene ble omtalt som utryddelse.

I de illegale avisene som er undersøkt, er hovedkonklusjonen at arrestasjonene og deportasjonene av norske jøder, så vel som jødeforfølgelsene i Europa, ble inkludert i den bredere dekningen av krigen og overgrep mot sivile. Arrestasjonene høsten 1942 ble omtalt som usedvanlig brutale, og betraktet som en del av jødeforfølgelsene på kontinentet. Den største massedeportasjonen 26. november 1942, ble i løpet av høsten 1942 og januar 1943 dekket av alle de tre avisene jeg har undersøkt (Brakstad, 2006, s 47–48).

Det hører også med til historien at jøder også deltok i produksjon og spredning av illegale aviser, i noen tilfeller i samarbeide med kommunister. Det fantes altså et jødisk-bolsjevisk samarbeide. Den tysk-jødiske flyktningen Edith Raphael var samboer med den tyske kommunistiske flyktningen Hans Holm. De gikk tidlig under jorda med oppgave om å skrive ut nyheter fra utenlandske nyhetssendinger på oppdrag fra NKP. Raphael ble arrestert julaften 1942, deportert på skipet Gotenland i februar 1943.

SVENSK PRESSE SOM KILDE TIL INFORMASJON

Svenske medier var potensielt viktige kilder for informasjon om jødeforfølgelse og andre krigsforbrytelser. Ikke bare fordi de var kilder for norske illegale aviser, men de var også kilder for radioens utenlandssendinger gjennom BBC fra London. Via den norske legasjonens pressekontor ble det formidlet nyheter som så kunne kringkastes via «stemmen fra

London», og potensielt formidlet videre i illegale avsier. Det norske eksilmiljøet i Stockholm er godt dokumentert gjennom Oddvar Aas' bok *Norske penneknekter i eksil*. Aas viser at det fantes mange svensker som i det stille hjalp de norske eksiljournalistene på ulikt vis. Det kunne være å formidle dokumentasjon fra den norske motstandskampen ut i den svenske offentligheten, eller praktisk å hjelpe en stor strøm av nordmenn som ankom Stockholm. Mange av dem var pressefolk, og i navnelisten bakerst i boken framgår det at 145 pressefolk på et eller annet tidspunkt hadde sitt virke ved den norske legasjonens pressekontor. Marte Michelet viser at det norske eksilmiljøet også var preget av fordommer mot jøder. Hun viser at det etter utskipping av 532 jøder med Donau i november 1942, hastet mer enn noen sinne å få de gjenværende jødene over til Sverige. Da ba de norske representantene i Sverige om at strømmen med jødiske flyktninger ble bremsset. Jøder ble hele tiden diskriminert ved uttransportering gjennom fluktruter fra Norge. De måtte i motsetning til sentrale skikkelser i den norske motstandsbevegelsen selv betale for transporten, og i noen tilfeller ble de ranet av grenseløser. Også i det interne norske flyktningemiljøet ble jødene utsatt for urettmessige rykter og bakvaskelser om at de hadde forårsaket arrestasjoner på grunn av sin uforsiktighet (Michelet, 2018).

HOLOCAUST I SVENSK PRESSE

Jerneck dokumenterer også omfanget av arrestasjonene: «Den 11. november kom den første offisielle meddelelsen om at myndighetene hadde gått til aksjon mot jødene. Innenriksdepartementet offentliggjorde en liste over 275 norske jøder, som hadde fått sin formue inndratt. I departementet var man uvillig til å uttale seg om forholdsreglene, men jeg fikk vite at departementet i hvert enkelt tilfelle avgjorde hvem som skulle betraktes som tilhørende den jødiske rase» (Alle de følgende sitater fra Jerneck 1945, s. 30–31). Så foretar Jerneck en detaljert beskrivelse av arrestasjonene 26. november. Her er hovedtrekkene i operasjonen korrekt gjengitt. Politiets rekvisisjon av drosjer, statspolitiets og hirdens medvirkning til dør-til-dør-aksjon og transporten ned til Donau: Jerneck skriver: «De som ble rammet av aksjonen var for det meste konene og de mindreårige barna til mannlige jøder som var blitt arrestert på forhånd. I løpet av formiddagen kom det ekstratog fra forskjellige kanter av landet med de øvrige jøder som var blitt holdt internert etter den store arrestasjonsbølgen i oktober. Også de ble ført om bord i båten, hvor de ble gjenforent med sine familier. Sammen tiltrådte de reisen mot det ukjente mål. Klokken tre om ettermiddagen avgikk så den gråmalte nitusentonner «Donau» med et halvt tusen norske jøder – menn og kvinner, oldinger og spebarn – som nå skulle sendes til Tyskland for videretransport til Polen.» Jerneck må enten selv ha vært øyenvitne, eller fått førstehåndsberetning om dramatikken, han skriver med innlevelse og medfølelse: «Nede ved bryggen utspiltes hjerteskjærende scener – en mor kastet seg ned med sitt barn ved brystet over skipets reling og omkom». Den svenske korrespondenten henvender seg til norske myndigheter for å få vite mer: «I innenriksdepartementet fikk jeg den orakelmessige beskjed at de «i Polen skulle få begynne en helt ny tilværelse»! I ettertid er det nesten makabert å lese med hvilken kynisme propagandaen om Holocaust ble ledsaget. Det er helt åpenbart at Jerneck forstår alvoret i situasjonen. Han skriver om de som ikke ble fraktet ut: «De jøder som ikke klarte å flykte, unngikk ikke sin skjebne, men ble etter hvert ført til konsentrasjonsleiren Bredtvet,

hvor de ble holdt innesperret noen måneder til det ble deres tur til å deporteres. En del av de internerte norsk jøder er muligens fremdeles i Norge, men det dreier seg neppe om mer enn omkring 50 personer». Jerneck vurderer også Quislings personlige ansvar: «I Trondheim i begynnelsen av desember kommenterte Quisling forholdsreglene mot jødene. Disse hadde støttet den «kapitalistiske front» og måtte derfor uskadeliggjøres, erklærte han. Det som nå var gjort var rett og slett en forutsetning for at det norske folk skulle leve videre, og N.S. hadde gått fram «med den største mulig humanitet». Jerneck har i sin bok et ønske om å heroisere den norske motstanden og skriver: «Denne (Quislings forf. anm) oppfatning ble imidlertid ikke delt av det norske folk, som med harme var vitne til dette eklatante utslag av den råeste brutalitet». Sett i lys av Marte Michelets kritikk er spørsmålet om denne harmen var så synlig som Jerneck ville ha det til. Jerneck driver undersøkende journalistikk og prøver å finne ut hvem som måtte ta ansvaret for beslutningen om å sende jødene ut med «Donau». «Jeg gjorde gjentatte forespørsler hos vel de norske som tyske myndigheter, men de skjøv hver gang ansvaret over på hverandre. Det var rent indre norsk anliggende, sa man på tysk hold, men det ble riktignok innrømmet at okkupasjonsmakten hadde latt sin erfaring komme til nytte ved den praktiske løsning av problemet». Jerneck er ute etter å konkludere om ansvarsfordelingen, og han kommer til svaret «delt ansvar». «Quisling-tjenestemennene hevdet kategorisk at forholdsreglene var tatt på uttrykkelig ordre fra tysk side. Det er imidlertid all grunn til å tro at Quisling beredvillig har akseptert Det tredje rikets program også i jødespørsmålet, og at han selv har tatt initiativ til å innføre det i Norge. Men selve arrestasjonene og deporteringen ble ledet av SS-offiseren Wagner fra det tyske sikkerhetspoliti; at tyskerne unektelig hadde mest trening i den slags affærer, er en omstendighet man kanskje ikke skal se helt bort fra». Så avslutter Jerneck denne delen av beretningen med følgende lakoniske betraktning: «Resten av året bød ikke på større sensasjoner» (ibid.).

De tidligere TT-korrespondentene Dag Sandstöm og Benkt Jerneck ble begge tildelt Haakon VIIIs frihetsmedalje etter krigen. I et intervju med journalist Kåre Verpe i *Aftenposten* i 1992 ble begge journalistveteranene intervjuet der de ser tilbake på sin virksomhet som journalister i Norge. I overskriften på intervjuet er det betegnende nok Sandströms rapportering fra deporteringen av norske studenter i 1944 som blir slått opp. Jernecks rapportering fra Holocaust blir ikke nevnt med et ord (Verpe, 1992). Her kan det være verdt å minne om Marte Michelets poeng at jødernes situasjon ofte ble ignorert i krigshistorien, der andre viktige hendelser i motstandsbevegelsens historie blir framhevet.

Alf Skjeseth som har dokumentert det norske eksilmiljøet i Stockholm i boken *Nordens Casablanca*, beskriver et stemningsskifte i den svenske hovedstaden da historien om utsendelsen av jøder fra Norge ble kjent. Nå hang dette også delvis sammen med at tvilen på om Tyskland skulle vinne krigen var begynt å sige inn i den tyskvennlige delen av den svenske befolkningen. Slaget om Stalingrad og historien om Donau gjorde det stadig vanskeligere for den svenske regjeringen og opprettholde sin nøytralitet basert på en tyskvennlig posisjon. Et vendepunkt kom da de svenske biskopene ba om at kirken aktivt måtte støtte de norske jødene: Tre dager etter deportasjonen var første søndag i advent, og svenske prester over hele landet ba den svenske regjering gjøre hva de kunne for å hjelpe de norske jødene. I meningsmålinger ved årsskiftet om hvilke saker som hadde vært viktigst i krigsåret 1942, kom utsendelsen av norske jøder på topp, foran slaget i Stalingrad og kampene i Nord-Afrika (Skjeseth, 2018, s. 171–172).

DEN ANTISEMITTISKE FORHISTORIEN: FRAMSTILLING AV JØDER FØR DET NORSKE HOLOCAUST

For å kunne sette Holocaust i Norge i en historisk sammenheng er det også nødvendig å beskrive den pressehistoriske forhistorien. Et tilbakeblikk er også viktig for å belyse artikkelens teoretiske utgangspunkt om sammenheng mellom kulturell vold og faktisk voldsbruk. Spørsmålet er om hvor vi finner røttene til antisemittismen som var en forutsetning for Holocaust. Som bakgrunn vil jeg derfor gi en et historisk tilbakeblikk på hvordan jøder historisk har blitt behandlet av norsk presse.

Håkon Harket viser i sin bok *Paragrafen* at antisemittiske tankesett har dype røtter i norsk politisk historie. Harket har i flere sammenhenger gitt uttrykk for at våre landsfedre ikke var jødehatere på grunn av en misforståelse eller mangel på kunnskap. Grunnlovsparagrafen som forbød jøder adgang til riket, var intet arbeidsuhell. Det var et gjennomtenkt standpunkt. Det var heller ikke hvem som helst som stod for disse handlingene; det var kjernen i det som ble regnet som våre landsfedre: «Riksforsamlingens fremste intellektuelle skrev den inn som en av elleve grunnsetninger i Grunnlovens fundament. 'Blant de sentrale aktørene var Nicolai Wergeland, Georg Sverdrup og Christian Magnus Falsen» (Harket, 2015, s. 112).

Da Henrik Wergeland i september 1842 seiret i sin årelange kamp for å få fjernet jødeparagrafen, brukte han pressen som plattform. Først og fremst var *Den Constitutionelle* en viktig arena. Men den sammen publikasjonen var også et talerør for antisemittene som ville beholde jødeparagrafen (Harket, 2014, s. 129). *Den Constitutionelle* hadde 15. mai 1842 et innlegg som foreslo brobygging og å bygge videre på den historiske og organiske sammenheng mellom jødedom og kristendom. Tre uker senere kom et hatsk motinnlegg (anonymt) som karakteriserte jøder som feige, løgnaktige, bedragerske og urenlige (Mendelsohn, 1992, s. 24).

Lars Lien som har lett etter røttene til antisemittismen i norsk dags- og vittighetspresse, skriver at forestillingen om det norske nådde et veiskille etter selvstendigheten i 1905. Et grunnleggende spørsmål var om norsk nasjonalisme skulle ledsages av rasisme og sjåvinisme. Lien har i lys av denne problemstillingen sett nærmere på dekning av jødisk innvandring til Norge 1911–1913 i *Aftenposten*, *Tidens Tegn* og *Dagbladet*. Han finner der et «relativt nøkternt bilde av den jødiske hovedstadsminoriteten» (Lien, 2015, s. 33). Lien skriver: «Jødene ble beskrevet som få, at de ikke utgjorde noen trussel mot Norge, og at de befant seg innenfor (noen) profesjoner, men hovedvekten befant seg innenfor handel» (ibid.).

Som en kontrast til dette var det et helt annet bilde i vittighetsbladene, der det gjennom karikaturer ble skapt en forestilling om «den abstrakte jøden». Et gjennomgående trekk ved denne abstrakte jøden var at den i liten grad knyttet seg til konkrete personer. Jøden i vittighetsbladet *Tyrihans* spilte for eksempel på forestillingen om koblingen av «den nasjonale jøden» som en del av et internasjonalt fenomen: Det faktum at jøder var spredt til alle verdenshjørner ble i en nasjonalistisk kontekst et uttrykk for «jødenes fedrelandsløshet og mangel på nasjonal ånd og moral» (ibid. s. 34). Lien har laget en dikotomisk struktur i framstillingen som oppsummeres slik:

«Nordmannen»	«Jøden»
rotfast	vandrende
nasjonal	internasjonal
natur	urban
moralsk	amoralsk
ærlig	uærlig
nøysom	grisk
felleskap	egennyttig
produktiv	utslettende
åndsliv	ytte ritualer/materialisme
kristen	gudløs
tradisjon	brudd
naiv	utspekulert
åpen	skjult

Et annet eksempel er pressens mottagelse av Eivind Saxlunds bok *Jøder og Gojim* som kom ut i 1910. Boken var basert på importerte rasebaserte kospirasjonsteorier fra Tyskland som framstilte jøder som rotløse, parasittiske og pengegriske. Omtalen av boken i pressen var preget av velvilje, og den ble plassert i sjangeren informasjonsskrift (Simonsen & Banik, 2018).

I 1923 dannet Den norske Zionist forening en «komité til bekjæmpelse av antisemittisme og belysning av jødiske spørsmål», en indikasjon på at jøder følte seg diskriminert i det offentlige rom (Lien, 2015, s. 44).

Bondepressen var sterkt preget av semittiske holdninger og gikk i spissen for kravet om forbud mot den rituelle slaktemetoden sjekting. I denne sammenheng ble jødene stemplet som barbarer som drev med grusomme og «unorske» orgier. Det ble innført forbud mot sjekting i 1929 (Simonsen & Banik, 2018). Den norske pressen var delt i synet på Tyskland og den framvoksende nazismen på 1930-tallet. Du hadde klare anti-nazister som *Dagbladets* Ragnar Vold som i sterke ordelag advarte mot utviklingen under Hitler. På den annen side var en avis som *Tidens Tegn* påvirket av sympati både med Hitler og Vidkun Quislings nystartede Nasjonal samling. *Norges-Handels og Sjøfartstidene* hadde i 1938 en artikkelse om «jødespørsmålet» som forsvarte antisemittismen generelt og i Tyskland spesielt (Møst, 2015). Krystallnatten 9.–10. november 1938 ble et veiskille med massive angrep på jøder da 1400 synagoger og 7000 forretninger ble vandalisert. Dette voldelige angrepet mot jødene ble fordømt av de fleste norske aviser. *Dagbladet* og *Arbeiderbladet* var klare i sin holdning mot nazistene. *Adresseavisen* og *Bergens tidende* var ikke like tydelige og la delvis skylden på jødene. De som klarest støttet nazistenes antisemittiske retorikk, var *Nationen* og NS-avisen *Fritt Folk*. Sistnevnte hadde gått fra å være dagsavis til ukeavis etter valget i 1936. Avisen økte massivt i utbredelsen etter okkupasjonen da den ble distribuert sammen

med *Aftenposten* etter pålegg fra NS. En hypotese for videre forskning kan være at dette bidro til økt antisemittisme som preget innholdet i *Fritt Folk*. Quslings egne kommentarer i pressen var til å begynne med forsiktige, men framhevet at jødene selv hadde ansvaret for antisemittismen (Dahl, 2010, s. 342–343). *Nationen* var den dagsavisen som tydeligst stilte seg på nazistenes side gjennom gjengivelse av den nazistiske versjonen at programene i Tyskland var en «forståelig» reaksjon, og skriver: «De jødiske synagogene i Tyskland i brann som svar på attentatet. Myndighetene utarbeidet i natt nye strenge bestemmelser mot jødene» (sitert fra Syse 2015, s. 64).

Aftenpostens redaktør Espen Egil Hansen måtte i 18.2.2019 beklage at *Aftenposten* i forbindelse med en debatt om Israel hadde brukt det belastede ordet «Jødespørsmålet» i en tittel. Begrepet gir konnotasjoner til nazistenes bruk av begrepet for å utrydde jødene under Holocaust. I samme artikkel kom han med en sjølkritikk av *Aftenpostens* syn på jøder på 1930-tallet og skrev at «Aftenposten både i ledere og reportasjer gjennom store deler av 30-årene ga uttrykk for holdninger som speiler en anti-semittisk tankegang» (Hansen, 2019). Innrømmelsen er viktig i seg selv, men viser også betydningen av bevissthet om de historiske linjene i vår samtidige debatt om antisemittismen.

Da tyskerne invaderte Norge 9. april 1940, var grunnlaget skapt for å bringe jødeforfølgelsen opp på et nytt nivå. I alle landene Tyskland okkuperte, ble det iverksatt planer for å gjennomføre Hitlers plan om total utryddelse av alle jøder (Bruland, 2017). Norge var intet unntak. For å forstå hvordan motstandsbevegelsen, pressen og eksilmiljøet delvis ignorerte varsler om et pågående folkemord mot jøder, også i Norge, er det nødvendig å stille det ubehagelige spørsmålet om hvilken betydning den antisemittiske tradisjonen i Norge hadde for at ikke mer ble gjort for å redde jødene.

KONKLUSJON

Antisemittismen som ble formidlet i forkant av Holocaust i Norge, bidro til å legitimere deportasjonen av norske jøder. Nürnbergprosessen var det sentrale rettslige oppgjøret med de tyske nazistene i 1945–1946, og slo fast at den antisemittiske propagandaen fra NS-publikasjoner var å betrakte som det Johan Galtung kaller kulturell vold. Det ble slått fast at det er en sammenheng mellom antisemittisk agitasjon og Holocaust. De antisemittiske holdningene hadde solide historiske røtter i norske aviser. Den passive holdningen eksilregjeringen i Norge og ledende kretser i Hjemmefronten hadde til jødeforfølgelsen, kan ganske sikkert knyttes til den antijødiske tradisjonen som var en levende realitet, også under den tyske okkupasjonen. Den NS-kontrollerte pressen vegeterte på denne tradisjonen.

Jeg har beskrevet kontrollsystemet i det okkuperte Norge og «frie Sverige» og mener det er en sammenheng mellom pressens arbeidsforhold og hva som ble skrevet om jødeforfølgelsen. I den kontrollerte pressen i det okkuperte Norge bidro det tyske kontroll- og sensur-systemet til at åpen rapportering om Holocaust og forbrytelser mot jøder var umulig. Gjennom den NS-kontrollerte pressen kunne man indirekte få innblikk i jødeforfølgelse gjennom anti-semittisk propaganda. De NS-kontrollerte avisene skrev ikke åpent om utryddelse av jøder, men legitimerte det med propaganda om jødene som fremmede og mindrevverdige. I praksis fungerte dette som kulturell vold (Galtung, 1990). Eksilregjerin-

gen i London og radiosendingene fra BBC bidro ikke med advarsler til norske jøder selv om de satt på informasjon om at Holocaust var i ferd med å bli iverksatt. I de illegale norske avisene ble det skrevet om jødeforfølgelsen, mens *Bulletinen* som var et sentralt organ for eksil-regjeringen og hjemmefrontens ledelse, i stor grad ignorerte jødeforfølgelsen. Marte Michelet sannsynliggjør i sin bok at dette hadde bakgrunn i de antijødiske holdningene som var dominerende i Norge før krigen. Andre illegale aviser skrev i motsetning til *Bulletinen* om Holocaust. Det er vanskelig å dokumentere i ettertid hvilken betydning den illegale pressen samlet hadde for opinionen i Norge. Opplagene var begrenset, og det var forbundet med stor fare både å produsere, distribuere og være i besittelse av slike aviser. I verste fall kunne man få dødsstraff (Luhin, 1999).

Den svenske pressen var underlagt formell kontroll og preget av selvsensur. Den tysk-vennlige holdningen som preget deler av svensk presse, gjorde at pressen samlet rapporterte mindre om tyske krigsforbrytelser, også i det okkuperte Norge, enn det som hadde vært mulig. Det er betegnende at den mest detaljerte beskrivelsen av Holocaust i Norge ble publisert i Benkt Jernecks bok utgitt i Stockholm våren 1943. Allerede mens utsendelsen av jøder pågikk, hadde svenske aviser oppslag basert på Jernecks meldinger fra Oslo. Vi vet at kirken formidlet budskapet og en systematisk innholdsanalyse av svenske aviser i slutten av 1942 og begynnelsen av 1943 vil gi kunne mer kunnskap om omfanget av rapporteringen. Hypotesen om at den svenske befolkningen var bedre informert enn den norske om den pågående forbrytelsen mot norske jøder, synes dermed å være bekreftet. Videre forskning må undersøke nærmere det samlede omfanget av dekningen av Holocaust i Norge i norske og svenske medier. Basert på meningsmålinger i Sverige ved årsskiftet 1942/1943 vet vi at den svenske befolkningen hadde fått med seg forfølgelsen av jøder i Norge og at dette bidro til et stemningsskifte med økt motstand mot nazistene.

LITTERATUR

- Andersson, L. M. & Tydén, M. (red.) (2007). *Skuldfrågor och moraldebatt*. Stockholm: Dialogos förlag.
- Brakstad, I. V. (2006). Jødeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942-1948. Framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse (Masteroppgave i historie). Universitetet i Oslo.
- Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyer forlag.
- Bruland, B. (2018a, 9. november). Moralsk historieskriving. Marte Michelet ser på historia med dagen briller, *Dag og Tid*,
- Bruland, B. (2018b, 23. november). Kommentarer til Marte Michelet. *Dag og Tid* s. 28.
- Dahl, H. F. (2001). Pressen og ytringsfrihet i Norden – mellom sensur og politisk korrekthet. *Pressehistorisk årbok 2001* (s. 21–40).
- Dahl, H.F. (2010). Andre verdenskrig. I Ottosen, R. (red.), *Norsk pressess historie 1660-2010 bind. 2*, s. 359- 380. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eide, E. (2007). De norske jødene og utenforsyndromet. I Eide, E. & Simonsen, A. H. (red.), *Mistenkelige utlendinger. Minoriteter i norske presse gjennom hundre år*. Kristiansand: IJ/Høyskoleforlaget.
- Elgmyr, G. (2010). Radiotjänsts dilemma under den tyske okkupasjonen av Danmark og Norge. *Pressehistorisk tidsskrift* nr.13, s. 31–52.
- Eggen, T. S. (2018, 19. april). Tøv fra Moland. *Dagsavisen* <https://www.dagsavisen.no/nyemeninger/tøv-fra-hjemmefrontmuseet-igjen-1.1232761> nedlastet 19. april 2019.

- Engblom, L. Å. (2010). Den svenske pressen under andre verdenskrigen. *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 13, s. 1–36.
- Flo, I. (2016). Et ugjendrivelig bevis på nazismens barbari Rettsoppgjør minneproduksjon og gjenreising i Norsk filmrevy 1945-1949 (Doktoravhandling). Universitet i Oslo.
- Foss, G. T. (1990). *Den undertrykte presse. Bergenspressen og sensurapparatet 1940-1945*. Bergen: Sigma forlag.
- Hansen, E. H. (2019, 18. februar). Aftenpostens lesere har all grunn til å bli skuffet når vi bruker et begrep så historieløst som vi gjorde i avisen onsdag. *Aftenposten*. <https://www.aftenposten.no/meninger/kommentar/i/A2KjgE/Aftenpostens-lesere-har-all-grunn-til-a-bli-skuffet-nar-vi-bruker-et-begrep-sa-historielost-som-vi-gjorde-i-avisen-onsdag---Espen-Egil-Hansen>, nedlastet 9. april 2019.
- Harket, H. (2015). 1814 og jødernes utestengelse fra Norge. *Pressehistorisk tidsskrift* 23, s. 112–121.
- Harket, H. (2014). *Paragrafen. Eidsvoll 1814*. Oslo: Dreyer.
- Hjeltnes, G. (2015). *Hverdagsliv under krigen. Norge 1940-1945*. Oslo: Kagge forlag.
- Jerneck, B. (1945). *Folket uten frykt. Norge 1942–43*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Jerneck, B. (1943). *Folket utan fruktan. Norge 1942–43*. Stockholm: Norstedt.
- Johansson, A. (2017). Svensk presse og Holocaust i Norge. Foredrag på konferansen Holocaust i Norge – Holocaust i Sverige, Voksenåsen 23. november 2017.
- Lien, L. (2015). «Jøden» og det nasjonale i den norske dags- og vittighetspresse 1905–1925. *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 24, s. 33–46.
- Luihn, H. (1999) *Den frie hemmelige pressen*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Mendelsohn, O. (1992). *Jødene i Norge. Historien om en minoritet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Michelet, M. (2014). Den største forbrytelsen. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Michelet, M. (2018). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Michelet, M. (2018b, 2. desember). Velger man hjemmefrontens blikk. Eller de forfulgtes blikk? *Aftenposten*, <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/BJPaMQ/Velger-man-hjemmefrontens-blikk-Eller-de-forfulgtes-blikk--Marte-Michelet> nedlastet 9. april 2019.
- Moland, A. (2018, 14. november). Et faglig og etisk forfeilet prosjekt. *Aftenposten*, <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/gPl56L/Michelets-bok-om-Hjemmefronten-og-jodene-et-faglig-og-etisk-forfeilet-prosjekt--Arnfinn-Moland> nedlastet 9. april 2019.
- Møst, M. (2015). *Kroner og ører. Historien om NHST og Dagens Næringsliv*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Ottosen, K. (1994). *I slik en natt. Historien om deportasjonen av jøder i Norge*. Oslo: Aschehoug.
- Ottosen, R. (2016). Legale og illegale avisers dekning av unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942. *Mediehistorisk tidsskrift* nr. 24, s. 61–82 <http://www.presetidsskrift.no/content/uploads/pub/2016/09/norsk-mediehistorisk-tidsskrift-25-2015.pdf> nedlastet 9. april 2019.
- Ottosen, R. (2010). Jernhælen inn i redaksjonen. Pressen i det okkuperte Norge. *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 13, s. 60–84. https://www.researchgate.net/publication/277242468_Jernhaelen_i_redaksjonen_pressen_i_det_okkuperte_Norge nedlastet 9. april 2019.
- Ottosen, R. (1996). *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*. Oslo: Aschehoug forlag.
- Ottosen, R. (1995). Enemy images and the journalistic process. *Journal of Peace Research*, 32 (1), 97–112.
- Simonsen, K. & Banik, V. K. (2018) Antisemittismen i Norge. I *Store Norske leksikon*. Hentet fra https://snl.no/antisemittismen_i_Norge.
- Simonsen, K. (2017). Antisemittismen i Telemark i ord og gjerning. I Schrupf, Ellen & Agøy, Nils Ivar (red.), *NS i Telemark. Telemark historielags årbok*.s. 58-64. Bø: Telemark historielag.
- Skjeseth, A. (2018). *Nordens Casablanca. Nordmenn i Stocholm under krigen*. Oslo: Spartacus forlag.

- Sæveraas, T. (2018, 3. november). Det viktige detektivarbeidet. Statspolitiet, Adolf Eichmann, NS-kollabartørene eller Gestaposjefen: Hvam var det som tok initiativet til jødeaksjonen i Norge? *Klassekampen*. s. 16.
- Syse, H. (2015). Norsk presses dekning av antijødisk politikk i Nazi-Tyskland i perioden 1933-1939. *Pressehistorisk tidsskrift*, nr. 24, s. 7–68. <http://www.pressetidsskrift.no/content/uploads/pub/2016/09/norsk-mediehistorisk-tidsskrift-25-2015.pdf> nedlastet 9.april 2019.
- Timmermann, Wibke K. (2005). The Relationship between Hate Propaganda and Incitement to Genocide: A New Trend in International Law Towards Criminalization of Hate Propaganda? *Leiden Journal of International Law*. (18), 257–282
- Torbacke, J., Sandlund, E. & Elgemyr, Göran (1987). En svensk journalistbragd under andre verdenskrig. *Pressehistorisk årbok*. 96–104.
- Tangestuen, M. (2018, 28. november). Satser Michelet på at leserne ikke går til kildene? *Aftenposten*. <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/p68kxj/Satser-Michelet-pa-at-leserne-ikke-gar-til-kildene--Mats-Tangestuen>, nedlastet 9. april 2019.
- Verpe, K. (1992, 17. november). Svenske pressefolk som ga Gestapo hodebry: Avslørte studentdeportasjonen. *Aftenposten*, s. 11.
- Westlie, B. (2012). *Hitlers norske budbringere*. Oslo: Aschehoug norsk forlag.
- Westlie, B. (2018). Det nazistiske pressebyrået: 1941–1945 Paper til Norsk Medieforskerkonferanse 2018 Bodø, Mediehistorieksjonen 17.–18. november.
- Aas, Oddvar (1980). *Norske penneknekter i eksil*. Oslo: Tiden norsk forlag.

AVISER (UTVALGTE ARTIKLER)

Fritt Folk

Adresseavisen

Fellesavisen Nord-Trøndelag og Inntrøndelag

Illegale aviser (utvalgte artikler)

Friheten

I krigstid (illegale avis Trøndelag) oktober 1942, Nasjonalbiblioteket.

Norske nyheter (illegale avis Trøndelag) oktober 1942, Norges Hjemmefrontmuseum.